

Ключевые слова: ответственность, социальная ответственность, юридическая ответственность, проспективная (положительная) юридическая ответственность, ретроспективная (негативная) юридическая ответственность.

Podorozhnyi Y. Y. Theoretical approaches for determining the notion «legal liability»

Existing in jurisprudence views on the content and nature of the notion «legal liability» are researched; special attention is focused on their advantages and disadvantages; corresponding conclusions are made. The attention is paid to the fact that speaking about legal liability as an independent phenomenon one can not ignore the fact that it is a derivative of social liability and is an individual specific manifestation of the latter. Historically, social liability originated in the time of primitive society, when there was a need to coordinate person's behavior with the system of social relations. Theoretical approaches characterizing social liability are disclosed. It is concluded that social liability has two aspects: public and personal. These aspects are characterized.

It is proved that while formulating the definition «legal liability» one should first of all pay attention to the fact that the assessment of compliance (or noncompliance) of subjects' behavior to legal norms is executed by the state power entities, and therefore, liability must be studied as a form of state responses to illegal actions.

It is emphasized that there is no single correct approach to determining the notion of legal liability, each of scientific positions has its advantages and disadvantages. At the same time, a significant number of views on the issue of legal liability allows more substantive and deeply to study it and develop on this basis more or less a single, universal approach to determining the notion «legal liability». Own definition of «legal liability» is offered.

Keywords: liability, social liability, legal liability, prospective (positive) legal liability, retrospective (negative) legal liability.

УДК 340:342.7

С. В. Федосєєва

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ

Встановлено та проаналізовано суттєві ознаки правового виховання. Сформульовано поняття правового виховання у широкому та вузькому розуміннях.

Ключові слова: правове виховання, виховання, правова соціалізація, правове виховання у вузькому розумінні, правове виховання у широкому розумінні.

Виховання – це постійний безперервний процес, явище, яке виникло на ранній стадії розвитку суспільства і притаманне всім суспільно-економічним формаціям. Воно обумовлено необхідністю соціалізації особистості, спадкоємністю поколінь, передаванням умінь,

життєвого досвіду, знань про навколишній світ, а також становить основу професіоналізму.

Правова вихованість на сучасному етапі розвитку українського суспільства є досить актуальною та необхідною. Такий стан речей обумовлений історією розвитку нашої держави.

Проголошення України незалежною державою, перехід її до ринкової економіки, розвиток соціального плюралізму, а також розбудова в нашій країні громадянського суспільства обумовили існування такої тези суспільного і державного життя: «знання права, правова вихованість – це необхідні елементи успішної життєдіяльності, демократії, законності і правопорядку, економічного благополуччя нації в цілому та окремих індивідів зокрема». Цей «стан речей» автоматично висуває на порядок денний коло питань, що пов'язані з дослідженням сутності правового виховання на загальнотеоретичному рівні.

У юридичній науковій літературі сутність правового виховання, його форми і методи здійснення досліджували С. С. Алексєєв, В. К. Бабаєв, В. В. Головченко, В. М. Корельський, Н. А. Косирін, В. О. Котюк, В. Н. Кудрявцев, В. В. Лазарєв, С. М. Легуша, А. В. Малько, М. І. Матузов, В. С. Нерсесянц, В. Д. Перевалов, Є. В. Татарінцева, В. Н. Тищенко та ін. Водночас слід відзначити, що комплекс питань, які стосуються суттєвих ознак і сутності правового виховання, і на сьогодні залишаються не вирішеними, а отже, потребують додаткового спеціального теоретико-правового дослідження. У зв'язку з цим автор статті поставив за **мету** визначити та проаналізувати суттєві характерні риси правового виховання як виду соціального виховання.

Огляд юридичної наукової літератури свідчить про те, що серед науковців немає єдиного підходу до визначення поняття «правове виховання». Проведений аналіз наявних у науковій юридичній літературі понять «правове виховання» дає підстави виокремити чотири основні підходи до розуміння сутності останнього.

Прихильники *першого підходу* визначають правове виховання через *категорію діяльності* (В. О. Котюк, В. М. Корельський, В. Д. Перевалов, М. І. Матузов та А. В. Малько та ін.).

На думку *прихильників другої точки зору*, «правове виховання – це *визначений і систематичний вплив* на свідомість, психологію виховуваних (індивідів і соціальних груп) усього способу суспільного життя та ідеологічних чинників із метою формування у них на основі правової ідеології глибоких і стійких уявлень, переконань і почуттів, прищеплення їм високої правової культури, навичок юридичного спілкування відповідно до рівня і вимог сучасного правового розвитку суспільства» [1, с. 35]. Таким чином, вчені – прихильники цього підходу визначають категорію правового виховання через *правовий вплив*.

Існує *точка зору*, що поняття правового виховання слід розуміти як *всеосяжний суспільний процес*, котрий охоплює як формування

людей під впливом ідеологічних чинників і об'єктивних умов життя, так і цілеспрямовану дію суспільства на свідомість людей [2, с. 5].

Крім вищезазначених, у науковій літературі існує точка зору, що *виховання є єдиним взаємопов'язаним і взаємодоповнюючим процесом*, тому він тісно пов'язаний насамперед із моральним вихованням, а також з ідейно-політичним, трудовим, екологічним, естетичним та професійним [3, с. 27–31] процесами.

Таким чином, на підставі всього вищевикладеного зазначимо, що: по-перше, дефініція поняття «правове виховання» має множинність визначень; по-друге, вищевикладені підходи до розуміння сутності поняття «правове виховання» є досить ґрунтовними і логічно зваженими, становлять наукове підґрунтя для дослідження основних рис цього правового явища.

У юридичній науковій літературі існує точка зору, що правове виховання пов'язане з іншими видами (формами) соціального виховання. Так, наприклад Є. І. Камишанченко, В. І. Лозова, І. Ф. Прокопенко розглядають правове виховання як складник економічного. На їх думку, важливим завданням економічного виховання є правове виховання як необхідна умова успішної економічної діяльності [4, с. 4].

На думку І. Ф. Харламова, правове виховання є частиною морального виховання, відповідно моральність у суспільстві підтримується не юридичними чи адміністративними санкціями, а силою суспільної думки, вираженням суспільної оцінки моральних чи аморальних вчинків [5, с. 382].

Ми підтримуємо точки зору вищезазначених авторів. Зважаючи на те, що правове, моральне, політичне, естетичне, етичне та інші види виховання є формами соціального виховання, цілком логічним, на наш погляд, є теза про їх взаємозв'язок і взаємозалежність.

Проте слід окремо наголосити, що виховна та орієнтаційна функції права для громадянського правового суспільства є визначальними, що дозволяє не лише стверджувати факт взаємозв'язку правового виховання з іншими формами соціального виховання, а й охарактеризувати такого роду зв'язки таким чином.

По-перше, *правове виховання тісно пов'язане з моральним вихованням*. Право і мораль є регуляторами соціальної поведінки індивідів. Звідси випливає, що як право, так і мораль спрямовані на формування у людини певної поведінки, поведінки у межах визначених принципів і норм.

Мораль завжди на будь-якому етапі розвитку суспільства була регулятором і еталоном оцінки поведінки людей. Моральне виховання і свідомість, інші дії, зокрема юридичні, виражають погляди людей на норми та принципи, дотримання яких забезпечується переконанням людини, її суспільною думкою. Закономірність у взаємодії права і моралі пояснюється постійним збільшенням впливу моралі на право і правосвідомість [6, с. 12–13].

Моральне виховання тісно пов'язане з правовим вихованням, проте це не означає, що ці явища є взаємозамінними і тотожними за змістом. Мораль разом із правом урегульовують суспільні відносини, при цьому певна частина відносин, що врегульовуються правом, не входить до множини врегульовуваних мораллю відносин і навпаки. Проте, є певні суспільні відносини, які одночасно врегульовуються як мораллю, так і правом.

По-друге, *правове виховання взаємопов'язане з політичним вихованням*. Держава і право є діалектично нерозривними юридичними явищами. Держава здійснює регулювання суспільних відносин за допомогою права. Натомість через нормативно-правові приписи закріплюються межі діяльності держави та її органів.

Так, С. М. Легуша стверджує, що «право є одним із засобів здійснення державної політики. Воно надає політичним вимогам загальнообов'язкового характеру, забезпечує стійкість та визначеність суспільних відносин. Держава за допомогою права повинна впливати на людей з метою формування в їх свідомості переконання (ідей) побудови демократичної, соціальної, правової держави» [3, с. 28–29]. У зв'язку із зазначеним та беручи до уваги те, що державна влада носить публічно-політичний характер, маємо підстави відмітити, що у праві тією чи іншою мірою віддзеркалюються певні політичні ідеї. Тобто політичне виховання може бути лише умовно відокремлено від правового виховання.

По-третє, *правове виховання пов'язане із громадянським вихованням*. На сучасному етапі розбудови державності в Україні громадянське виховання є досить актуальним. Воно спрямоване на виховання у молодій людини високих моральних ідеалів, почуття любові до своєї Батьківщини, потреби служити їй. Громадянське виховання тісно пов'язане з правовим вихованням. Цей тісний зв'язок впливає із мети громадянського виховання, яке орієнтоване на формування свідомого громадянина, патріота, професіонала, людини із шляхетними особистісними якостями і рисами характеру, світоглядом і способом мислення, почуттями, вчинками та поведінкою.

По-четверте, *правове виховання органічно пов'язане з розумовим вихованням*. Під час розумового виховання відбувається накопичення певного фонду знань: термінів, слів, імен, назв, дат, понять, наявних між ними зв'язків і залежностей, які відображені у правилах, законах, закономірностях. Слід окремо зазначити, що основним завданням розумового виховання є розвиток мислення взагалі та окремих його видів зокрема.

Таким чином, маємо підстави відмітити, що розумове виховання є певною мірою підсистемою правового виховання, адже в процесі правового виховання суб'єкти також отримують певні знання, опановують правові поняття, аналізують взаємозв'язки між правовими явищами тощо.

З огляду на зазначене, маємо підстави констатувати, що правове виховання перебуває у прямій безпосередній залежності від рівня розумового виховання, і високий рівень розумового виховання є запорукою ефективності правового виховання.

У додаток до всього викладеного окремо підкреслимо, що правове виховання, окрім зазначених видів соціального виховання, тісно пов'язане з професійним, естетичним, фізичним, трудовим та іншими видами виховання. При цьому *усі види соціального виховання можна визнати «субправовими», тобто такими, що доповнюють, відповідають правому, пов'язані з правовим, становлять підґрунтя для нього.*

Правове виховання є процесом неоднорідним. У цьому процесі є як інтенціональний, так і екстенціональний компоненти. Інтенціональний компонент виховання полягає у тому, що воно здійснюється цілеспрямовано. Екстенціональний компонент виховання вказує на те, що воно являє собою безпосередній вплив різних факторів соціокультурної середовища, суспільства і т. ін., які не спрямовані та не орієнтовані на систематизоване і науково обґрунтоване виховання і навчання, не застосовують тих чи інших методів, але впливають певним чином на становлення особистості людини.

Правове виховання людей має ескалаційний (ступеневий) характер.

У юридичній науковій літературі існує точка зору, що процес правового виховання повинен проходити певні стадії: 1) когнітивну стадію, на якій відбувається ознайомлення індивідів зі здобутками правової культури, з національним законодавством і юридичною діяльністю; 2) емоційну стадію, на якій формується позитивне психологічне ставлення до права і правомірної поведінки; 3) поведінкову стадію – стадію корекції соціальної поведінки за допомогою правових стимулів і правових обмежень [7, с. 15].

Ми підтримуємо цю позицію і вважаємо її цілком справедливою. На нашу думку, ескалаційний характер правового виховання певною мірою обумовлений його метою. У зв'язку з цим ступеневий характер правового виховання має передбачати перехід від первинного етапу, який пов'язаний із просвітою, отриманням юридичного знання, до формування на його підставі орієнтацій і установок у поведінці людини на предмет реалізації поставленої правової цілі у формі правової, правомірної поведінки.

У юридичній теоретичній літературі неодноразово зверталась увага на те, що *правове виховання тісно пов'язане з правовою соціалізацією.* Так, наприклад на думку М. Й. Штангрета, правове виховання є одним із шляхів активної соціалізації особи, причому такої, що вимагає на цей час суспільство [8, с. 131]. Тобто автор вважає, що під час набуття життєвого досвіду, під час отримання соціальних знань особа здобуває і правові знання.

На думку О. Ф. Скакун, «правова соціалізація – це двосторонній процес взаємодії особистості та суспільства, спрямований на оволодіння

особистістю системою правових установок та ціннісних орієнтацій, що виступають стандартами правомірної поведінки, на вміння під впливом навколишнього середовища визначати своє місце в суспільстві та активно вступати в його правовідносини» [9, с. 702].

З огляду на вищевикладене, вважаємо за необхідне звернути увагу на зміст поняття «правова соціалізація».

На думку колективу науковців, правова соціалізація є специфічним процесом засвоєння індивідом правових норм та цінностей, правової культури соціального середовища, вхід до цього середовища, тобто процес правового становлення особистості шляхом правового виховання, зміни та розвитку її предметно-практичної діяльності [10, с. 104]. Таким чином, на підставі викладеного маємо підкреслити, що особа, людина, індивід отримує юридичні знання під час «входження» в соціальне середовище. Правове виховання є засобом, за допомогою якого здійснюється скерована правова соціалізація особистості.

На думку Н. В. Коваль соціалізація – це входження індивіда в правове середовище, послідовне набуття ним правових знань, залучення його до правових цінностей і культурних досягнень суспільства, правової активності, практичне перетворення правовідносин у напрямку їх прогресивного гуманістичного розвитку [11, с. 76]. У цьому контексті вважаємо за доцільне акцентувати увагу на тому, що однією із форм соціалізації є правова соціалізація. У зв'язку з цим у вищезазначеному випадку, на наш погляд, більш коректно сформулювати визначення саме через правову соціалізацію.

З огляду на зазначене, маємо підстави констатувати, що однією з ознак *правового виховання є його зв'язок із правовою соціалізацією*.

Ескалаційний характер, а також зв'язок правового виховання із правовою соціалізацією закономірно визначають таку його ознаку, як *цілеспрямованість*. Цілеспрямованість правового виховання свідчить про наявність у нього мети. У загальному вигляді можна зазначити, що метою правового виховання є підвищення рівня правової свідомості та правової культури. У юридичній літературі традиційно автори звертають увагу на трирівність мети в правовиховній діяльності:

- формування системи правових знань (найближча мета);
- формування правового переконання (проміжна мета);
- формування мотивів і звичок правомірної, соціально активної поведінки (кінцева мета)» [12, с. 26].

Слід окремо звернути увагу на те, що зазначені цілі перебувають у ієрархічній логічній підпорядкованості.

Правове виховання є складним правовим явищем. Тобто правове виховання має внутрішню будову, *структуру*. Структура правового виховання представлена сукупністю його елементів, які пов'язані між собою.

Систему правового виховання утворюють такі елементи:

- 1) суб'єкти – державні органи, організації, спеціально уповноважені державою особи, які здійснюють правовиховну діяльність;
- 2) об'єкти – громадяни або суспільні групи, яких виховують;
- 3) сукупність правовиховних заходів, певних способів та засобів [13, с. 126].

Таким чином, по-перше, правове виховання охоплює суб'єктів права, які не лише додержуються правових норм, а також є схильними до правопорушень і порушили ці норми. Тобто об'єктом правового виховання є як правопорушники, що вчинили правопорушення і відбувають покарання, так і особи, що входять до складу групи потенційних порушників вимог норм права.

По-друге, правове виховання здійснюється вихователями, які, як правило, мають юридичну освіту або спеціальну юридичну підготовку. Зважаючи на те, що у процесі правового виховання вивчаються правові норми, цілком доцільним є той факт, що воно здійснюється спеціально уповноваженим суб'єктом.

По-третє, правове виховання здійснюється за допомогою спеціальних правовиховних способів (правова освіта, правова пропаганда, юридична практика, самовиховання тощо) та засобів (нормативно-правові акти, правові радіо-, телевізійні журнали тощо).

У додаток до вищезазначених ознак правового виховання вважаємо за необхідне підкреслити, що *у процесі здійснення правового виховання вивчається правова дійсність*.

Під правовою дійсністю у цьому контексті ми будемо розуміти: право, що формується, – на стадії правоутворення чи правотворчості; право, що сформулювалось, – позитивне право (його норми, принципи, інститути, галузі та ін.); право, що реалізується, – у поведінці людей, діяльності юридичних осіб, правозастосовних органів – органів внутрішніх справ, прокуратури, суду та ін. [14, с. 247].

Спираючись на зазначене, вважаємо за доцільне констатувати, що предметом пізнання правового виховання є право в усіх його проявах: право «в книгах» і «право в дії», тобто право в статичі і динаміці свого буття. При цьому за таких умов характерним для правового виховання є те, що право «в книгах», позитивне право, є центральним предметом його вивчення, системоутворюючим елементом процесу формування правової свідомості у процесі правового виховання.

З огляду на все вищевикладене, маємо підстави виокремити *такі специфічні ознаки, риси правового виховання: воно пов'язане з іншими формами соціального виховання (розумовим, моральним, громадянським, політичним, вихованням тощо); має інтенціональний і екстенціональний компоненти; має ескалаційний (ступеневий) характер; тісно пов'язане з правовою соціалізацією; має цілеспрямований характер; має внутрішню будову, структуру; у процесі здійснення правового виховання вивчається правова дійсність*.

Отже, **підсумовуючи** все вищевикладене у цій статті, на нашу думку, слід розрізняти поняття правового виховання у вузькому та у широкому значеннях.

Правовим вихованням у широкому розумінні, на нашу думку, слід вважати вплив соціально-економічного укладу життя, політичного режиму, ідеологічної діяльності, системи законодавства і юридичної практики, моральної атмосфери, традицій суспільства, а також загальної освіти і спеціальної освіти на правосвідомість і правову культуру членів суспільства.

Правове виховання у вузькому розумінні – це цілеспрямована діяльність державних органів, організацій, спеціально уповноважених державою осіб, спрямована на формування правової свідомості і правової культури, на виховання законослужняних громадян.

Список використаних джерел: 1. Рябко И. Ф. Основы правовой педагогики / И. Ф. Рябко. – Ростов н/Д. : Изд-во Ростов. ун-та, 1973. – 157 с. 2. Татаринцева Е. В. Правовое воспитание: методология и методика / Е. В. Татаринцева. – М. : Высш. шк., 1990. – 175 с. 3. Легуша С. М. Сутність, функції і механізм правового виховання курсантів вищих навчальних закладів МВС України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01 / Легуша Сергій Михайлович. – Київ, 2002. – 218 с. 4. Прокопенко И. Ф. Экономическое образование школьников : учеб. пособие для учителей / И. Ф. Прокопенко, Е. И. Камышанченко, В. И. Лозовая. – Харьков : Основа, 1995. – 172 с. 5. Харламов И. Ф. Педагогика / И. Ф. Харламов. – М. : Высш. шк., 1990. – 576 с. 6. Бабкин В. Д. Правовое воспитание студентов / В. Д. Бабкин. – Киев : «Вища школа», 1983. – 53 с. 7. Дмитрієнко Ю. М. Актуальні аспекти теоретичної соціалізації посттоталітарної правосвідомості в контексті правового виховання / Ю. М. Дмитрієнко // Право і Безпека. – 2003. – Т. 2. – № 2. – С. 19–22. 8. Штангерт М. Й. Правове виховання як засіб національної безпеки: філософський аспект / М. Й. Штангерт // Вісник Одеського інституту внутрішніх справ. – 1999. – № 1. – С. 130–135. 9. Скакун О. Ф. Теорія держави і права (Енциклопедичний курс) : [підручник] / О. Ф. Скакун. – Харків : Еспада, 2006. – 776 с. 10. Общественное мнение и власть: механизм взаимодействия / [Ручка А. А., Осовский В. Л., Матусевич В. А. и др.] ; отв. ред. А. А. Ручка ; АН Украины, Ин-т социологии. – Киев : «Наукова думка», 1995. – 136 с. 11. Коваль Н. В. Введение в юридическую специальность (деонтологический аспект) : [курс лекций] / Н. В. Коваль. – Донецк : Центр подготовки абитуриентов, 1998. – 192 с. 12. Головченко В. В. Эффективность правового воспитания: понятие, критерии, методика измерения / В. В. Головченко. – Киев : «Наукова думка», 1985. – 128 с. 13. Калиновський Ю. Ю. Правове виховання у вищих навчальних закладах України: проблеми та перспективи / Ю. Ю. Калиновський, О. М. Аксьонова // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2013. – № 2 (16). – С. 124–133. 14. Шульга А. М. Теорія держави та права : кн.-конспект / Шульга А. М. – Харків : [Харків. нац. ун-т внутр. справ], 2010. – 260 с.

Надійшла до редколегії 19.09.2014

**Федосеева С. В. Общеетеоретическая характеристика
правового воспитания**

Установлены и проанализированы существенные признаки правового воспитания. Сформулированы понятия правового воспитания в широком и узком смыслах.

Ключевые слова: правовое воспитание, воспитание, правовая социализация, правовое воспитание в узком понимании, правовое воспитание в широком понимании.

Fedosieva S. V. Theoretical characteristic of the legal education

The essential features of the notion of legal education are defines and analyzes. The nation of legal education in a broad sense and legal education in narrow sense are formulated.

Legal education in a broad sense as influence of a social and economic structure of life, a political mode, ideological activity, system of the legislation and legal practice, moral atmosphere, traditions of a society, and also the general education and vocational education on legal consciousness and legal culture of members of a society is defined.

Legal education in narrow sense as purposeful activity of state structures, the organisations, persons with the special state powers, which purpose is formation of legal consciousness and legal culture, on education of legislative citizens is defined.

The cores to signs of legal education is: legal education depends on other forms of social education (intellectual, moral, civil, political etc.); legal education has intencionual and ecstencionual components; legal education has escalation character; legal education depends from legal socialisation; legal education has purposeful character; legal education has the internal maintenance, structure; in the course of realisation of legal education the legal validity is studied.

Keywords: legal education, education, legal education in narrow sense, legal education in a broad sense.

